

בין שתי דרכים

הרב אהרון איזנטל

מידי שבוע ביום שני בשעה 19:00 מתקיימת בביהמ"ד של "ישיבת הגולן" שיחה כללית. העוסקת בתורת המידות ובנפש האדם, חיזוק בלימוד תורה ועבודת ה'. להבדיל משיעורי האמונה העוסקים בעיונים מהותיים וכלליים מתורת מרן הרב וכתבי ראשונים, שיחה זו הינה בעלת גוון מוסרי, ועניינה בהדרכות רוחניות, הנגזרות מן המבט האמוני, ושופכות אור על דרכו הרוחנית של בן תורה בדורנו. השיחה של השבוע עסקה בבירור המהפך המתרחש בתפר שבין פרשת מקץ לבין פרשת ויגש ומשמעותו אלינו.

בין פרשה לפרשה

חלוקת פרשות התורה בידי חכמי בבל דורשת לא אחת הסבר, מפני שהיא קוטעת רצף מאורעות או עניינים שתוכנם אחד. מאחר ואין ספק שחלוקה זו לא נעשתה כלאחר יד, עלינו לחתור להבנת טעמים של חכמים אלו לחיתוכי הפרשות. אחת ההפסקות הבולטות הוא החיתוך שבין פרשת "מקץ" לפרשת "ויגש". נשווה זאת להפסקה שלפניה, זו שבין פרשת "וישב" לפרשת "מקץ". פרשת "וישב" מסתיימת באכזבתו של יוסף אחר שניסה להיחלץ מבור האסורים בעזרת שר משקים. הפרשה מסתיימת בחדות, במילה "וישכח". מילה אחת, קודרת, שמורידה כביכול את מאמצי יוסף לטמיון, ומשאירה אותו לתקופה בלתי נודעת במחשכי בית האסורים המצרי. באה הפרשה שלאחריה, "מקץ", ומדלגת על שנתיים ימים ופותחת פרק חדש, שרק בהמשך יתברר שהוא המשך של סוף פרשת "וישב". לעומת זאת פרשת "מקץ" מסתיימת באמצע תיאורו של אירוע מתגלגל: הדו-שיח שבין יהודה ליוסף, בעקבות מציאת הגביע באמתחת בנימין, ופרשת ויגש מתארת את המשכו של האירוע. ההפסקה יוצרת חיתוך ושבירת רצף שדורשת פשר (חומדי לצון טוענים שהחיתוך ב"שיא המתח" נועד להבטיח שנגיע גם בשבת הבאה לקריאת התורה...). לרוב שבירת רצף עלולה לפגוע בהבנת הפרשה, ואין ספק שזאת לא הייתה כוונתם של חכמי ישראל. נראה לומר שסיבת ההפסקה היא הפוכה, היא נועדה לאפשר לקוראים ולשומעים ליצור מרווח שייצור קשב עמוק, דווקא בנקודה זו, על מנת שנשכיל להבין את פשר המהפך שאירע בנקודה זו, בפער שבין הדו-שיח הראשון לשני.

מהפכים

מאז האיר השחר באותו בוקר אירעו שני מהפכים אדירים. בראשון התחלפה תחושת הקלה גדולה בייאוש מוחלט, ובשני התהפך הייאוש הנורא בגילוי מרעיש ומהמם. כשיצאו יהודה ואחיו עם אור ראשון ובנימין עמם, סבורים היו ששליחותם צלחה. הם נחלצו ממלעות השליט המצרי, שמעון שוב איתם וכליהם מלאים בר. אך תוך זמן קצר התהפך הגלגל, הגרוע מכל קרה, גביע הכסף של האדם החשוב ביותר במצרים, האיש שבאו בצל קורתו, נמצא באמתחת בנימין. מכל האחים, דווקא אצל בנימין! הפשע הזה היה כה חמור, עד שבטרם החל החיפוש בכליהם, הם התחייבו שמי שיימצא הגביע בידו יומת, וכל השאר יהיו עבדים לשליט המצרי. אלא שהממונה על בית המצרי נטל עמו לעבדות עולם רק את בנימין והותרם נדהמים ללא אחיהם הקטן. מאחר ולא עלה על דעתם להשאיר את בנימין במצרים, ולשוב עם התבואה לביתם בארץ כנען, הם שבו לבית יוסף מדוכדכים ומושפלים ונפלו לפניו ארצה. זה עתה נוקו מחרפת מרגלים, והנה עתה הם בחרפת נקלים, גונבי גביע כסף משולחן מארחם. יהודה הציע שכולם יישארו עבדים במצרים, ברם המשנה למלך מצרים ניפץ את האפשרות הזו. הוא הודיעם שרק בנימין יישאר בידו וכי עליהם לעזוב את מצרים ולחזור לארצם. המתיחות הגיעה לשיאה. נדמה היה שכלו כל הקיצין. כאן, בנקודה זו, מסתיימת פרשת מקץ. והנה פתאום הפתעה, פרשת ויגש מספרת שיהודה ניגש אל פרעה ונשא בפניו נאום כביר, שהסתיים בהתגלותו של יוסף-לאחיו.

דווקא תנועה גופנית. להיכן, אם כן, ניגש יהודה מבחינת תודעתית? ר' מנדלי מקוצק, האדמו"ר החריף, אמר: "ויגש אליו יהודה - ניגש אל עצמו". ונראה להסביר דבריו כך: לכשנשווה את יוסף לאחיו נשים לב להבדל בולט לאורך כל הפרשיות: יוסף רואה בכל התפתחות את יד ה', ואכן כל מי שבא עימו במגע רואה שה' איתו (ראו פרק ל"ט: ב-ג, ה, כא, כג). לא רק זאת אלא גם, ובעיקר - שם שמיים נישא על שפתיו בכל מקום (שם: ט', פרק ל': ח, פרק מ"א: טז, פרק כה': לב) והדבר משפיע על הסובבים אותו (ראו דברי פרעה בפרק מ': ל, לה, לט). גם כשהוא פוגש את האחים, שאינם מכירים אותו, הוא משתמש בשם א-לוהים (פרק מב: יח ; פרק מג: כג, י). גם אחרי שהוא מתוודע לאחים הוא אומר להם שאל להם להיעצב (בפרק מה: ה, ז, ח), מפני שהכול מאת ה'. והוא שב ומדגיש זאת שוב ושוב בסוף פרשת ויחי כשהוא מסביר להם מדוע לא יענישם. לעומתו, האחים אינם מרבים להזכיר שם ה', הם כמובן מאמינים בו ובהשגחתו אבל הכתוב אינו שם בפיהם שם א-לוהים. אחת הפעמים הבודדות שבהם הם מזכירים את הקב"ה היה כשנמצא הכסף בפי אמתחותיהם (מב: כא). משום כך, כשיהודה אמר " וַיֹּאמֶר יְהוָה מֶה נֹאמֶר לַאֲדֹנִי מִה נִדְבָר וּמִה נִצְטָדֵק הָאֱלֹהִים מִצָּא אֶת עֹן עֲבָדֶיךָ" (מד: טז) זו הייתה אמירה חריגה, "יוספית". היא התאימה ליוסף אך לא ליהודה. כיון שדברים בגו, נחפש משמעותם.

יוסף ויהודה מייצגים שתי גישות שונות לאחת משאלות המפתח בחייו של המאמין, והיא: מה היחס בין הביטחון בקדוש ברוך הוא שיעזור מן השמים ללא שום השתדלות ארצית, לבין ההשתדלות האנושית לפתור את הבעיה בדרך כל הארץ. יוסף מייצג בכל מסכת חייו את בעל הביטחון המופלג. אין בכל התורה כולה דמות בולטת בנקודה זו כיוסף, שמלמד בכל עת ובכל מקום שאין לייחס שום אירוע או יכולת לאדם אלא הכול מאת ה'. השיא מתרחש כשיוסף מורץ אל הבור על מנת לפתור את חלומות פרעה. כל אדם אחר היה מנצל את הסיכוי הבלתי חוזר לצאת מבור המוות והיה מייחס את היכולת הפנטסטית לפתור חלומות, לעצמו. ואילו יוסף אומר: "בִּלְעָדִי, אֱלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹם פְּרָעָה" (בראשית מא: טז). הבעיה בדרך זו היא שאדם עלול להסתלק מן האחריות למעשיו ולומר בתמימות "כל מאי דעביד רחמנא לטב עביד", וכדרכו של נחום איש גם זו שעל הכול היה אומר "גם זו לטובה". למעלה מזה, הדבר עלול להביא לא רק להשלמה עם המציאות, אלא למידה של אי נקיטת יוזמה כלל. על כך מעידים חיי יוסף, שתמיד נגרר אחר אחרים, הם שהחליטו בשבילו וקבעו לו את סדר חייו. כשאביו שלח אותו לראות את שלום אחיו, הוא אינו מתריע על הסכנה שבדבר, הוא הלך, ואירע מה שאירע. רק פעם

השאלה המתבקשת היא מה גרם ליהודה לשנות את עמדתו מייאוש מוחלט לניסיון מרשים לחדור לליבו של המושל המצרי, הלא זה עתה הכתה בהם ההכרה שכל ההסתבכות שלא תיאמן בפרשת הגביע היא יד ה' המשלם להם כגמולם. צידוק הדין של יהודה יש בו גם משום השלמה עם מצבם האומלל. נשאלת השאלה, מה הפיח בו רוח תקווה שלא הכל אבוד, שאפשר לשכנע את השליט?

בשורת-השלום

כבר אמרנו שחכמי ישראל ביקשו שנעצור את הקריאה הרצופה על מנת להקשיב ברוב קשב לזרמים הפנימיים שרוחשים מתחת לדברים הגלויים. ר' יוחנן הקשיב היטב, וכך נאמר במדרש (בראשית רבה פרשה צג: ז):

אמר ר' יוחנן: בשעה שתפס יוסף הצדיק את בנימין ואמר להם לאחיו 'האיש אשר נמצא הגביע בידו הוא יהיה לי עבד', אמר לו יהודה: בנימין - את תפוס ושלום בבית אבא?.

יהודה מהרהר בינו לבין עצמו, כיצד השליט המצרי יכול לומר משפט מוזר כמו "האיש אשר נמצא הגביע בידו הוא יהיה לי עבד ואתם עלו לשלום אל אביכם" (בראשית מד, יז), הלא הסברנו לו את המשמעות הנוראה שתהיה לחיי אביו ולמשפחתו כולה, אם נחזור אליו בלי בנימין? כיצד אם כן הוא שולח אותנו חזרה ריקנים, ועוד קורא לכך "שלום"? לכן, טוען ר' יוחנן, יהודה לא שמע כאן צליל אירוני של שליט אכזר, אלא את קולה של ההשגחה האומרת שמהסיפור הזה יצא שלום. יהודה כמובן לא ידע שהעומד לפניו הוא יוסף, וכי על ידי נאומו המזהיר הוא יחזיר את השלום והשלמות למשפחת יעקב, אך הוא ניסה, השתדל. הרי כל האירועים לא היו הגיוניים, ברור לו שהשליט המצרי משחק איתם. לא עלה על דעתו של יהודה שבנימין גנב את הגביע, ובצירוף כל פרשיות 'הכסף המושב בפי אמתחותיהם' היה ברי לו שיש כאן מהלך אלוהי. אלא שאם עד עכשיו חשב שזה עונש על מכירת יוסף, עתה הוא חשב שהוא עצמו עומד בניסיון האם יעמוד בערבות שנתן לאביו. לפיכך הוא גייס את כל חכמתו וכישוריו על מנת לשכנע את השליט, שהוא זה שיישאר עבד תחת בנימין.

עצמיות

אפשר להציע עוד הסבר, שגם הוא מתוך הקשבה עמוקה לפסוקי התורה, אלא שלא על סיומה של פרשת "מקץ" אני מבקש להסתמך, אלא על המילים הפותחות את פרשת השבוע - "ויגש אליו יהודה" (בראשית מד, יח). תיאור זה לכשעצמו תמוה, שהרי יהודה עמד לפני יוסף באותה עת ומהיכן להיכן ניגש? אחת התשובות של המדרש (שם) אומרת שהכתוב מביע מצב תודעתי ולאו

(בראשית רבה פרשה כג) "לעולם יעסוק אדם בתורה ומצות אפילו שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה", הותרה שלא לשמה כדי שיהיה סיוע לבא לבחינת לשמה. ואם כן שיעור ההשתדלות הנרצה אינו שווה בכל אדם רק כל אחד לפי ערכו, דמי שיכול להגיע לבטוח במעט מלאכה אזי מה שירבה להשתדל יותר מכפי הנצרך לו לזה השיעור כבר יחשב לו לחטא נגד מדת הביטחון כי הרבה להלך אחרי ההשתדלות ולא בטח. ומי שביטחונו עדיין קטן משל חברו יוכל לעסוק במלאכתו יותר מחברו עד שגם הוא יהיה יכול להשקיע רוחו ולבו לבטוח בה' דעיקר בחינת ביטחון הוא השקטת רוחו ולבו להשליך על ה' יהבו. ומי שמרבה בהשתדלות יותר מכפי הנצרך, עונשו שמן השמים יוסיפו על הצטרותו להשתדלות ולא יזמן לו פרנסתו רק על ידי יגיעת בשר הדרך שבחר לו. והנה השתדלותו של יוסף שאמר לשר המשקים 'כי אם זכרתי אל פרעה' הוא השתדלות קטנה ופחותה שנוכל לשער, דהרי אין בו רק דיבור אחד ובפרט כי ראה יוסף כי מן השמים הוא בא, דהרי יוסף הבין דכול מה שהובא שר המשקים לבית הסוהר וכן כל חלומה הוא רק כדי שמה תצמח גאולה ליוסף, וכיון שרואין אנחנו שיוסף נענש גם על זה, הא מוכח מזה דכל כך היה בטחונו גדול עד כי גם זה המועט למותר נחשבה לו ומזה העונש ניכר גודל בטחונו מה שאין לשער ממש. וזהו שאמרו 'אשר שם ה' מבטחו' - זה יוסף, 'ולא פנה אל רהבים', דלפי גודל בטחונו לא היה לו לפנות כלל אל רהבים ואפילו בדיבור קל.

מכאן אפשר ללמוד שקיימת דרישה מהאדם להכיר את עצמו ומדרגתו. כשיוסף המעיט בערך עצמו, וסבר שמדרגתו מאפשרת לו להיעזר בשר המשקים, הוא טעה בכך ושילם על כך בשנתיים נוספות בכלא. זו הייתה ענווה שלא במקומה.

ואפשר שיש לחלק בין הזמנים. הלא יוסף שנתן למאורעות להוביל אותו, הוא שהוביל את עם ישראל למצרים, לגלות. עם ישראל שב ועלה ממצרים כשבראש המחנה הוביל דגל מחנה יהודה, זה שלוקח אחריות על המציאות ויוזם. ומכאן שבשובנו לארצנו אנו נדרשים לאחוז במידת יהודה, וכמאמר הרב צבי יהודה זצ"ל שאין להסתפק בסייעתא דשמיא, אלא יש צורך גם בסייעתא לשמיא, וכמאמר רבותינו ש-"עתידה בת קול להיות מפוצצת בראש ההרים, ואומר כל מי שפעל עם א-ל יבוא ויטול שכרו" (ויקרא רבה כז: ב).

אחת הוא ניסה דרך אחרת, כשביקש משר המשקים שיחלץ אותו מהבור. הוא נקט יוזמה אישית, ונכשל.

לעומתו, יהודה היה יזם באופיו. הוא הוביל את המהלכים. כך בפרשת מכירת יוסף, ירידתו מהנהגת המשפחה בעקבות כישלונו, מעשה תמר והודאתו, והשכנוע של יעקב למסור את בנימין תוך מסירת ערבות. רק פעם אחת הוא חרג מדרכו. היה זה כשהכיר בכך שכל המאורעות המזוהים והמפליאים שקרו בינם לבין השליט המצרי, היו יד ה', "הַאֱלֹהִים מַצֵּא אֶת עֹן עֲבָדָיו". אלא שכאמור, גישה זו עלולה להביא לידי השלמה עם המציאות, לייאוש ואבדון, וכפי שאירע ליהודה שהוסיף ואמר "הֲנֵנוּ עֲבָדִים לַאֲדֹנָי גַּם אֲנַחְנוּ גַּם אֲשֶׁר נִמְצָא הַגִּבִּיעַ בְּיָדוֹ".

זו העמדה שבה נמצא יהודה בסוף פרשת "מקץ". אולם אז התרחשה תפנית - 'ויגש אליו יהודה', וכפירוש הקוצקאי - יהודה חזר לעצמו, אל העצמיות שלו, יהודה נקט יוזמה וקיבל אחריות אישית. וכשחזר לעצמו, הוא הצליח.

בין שתי דרכים

לפנינו אם כן, שתי דרכים בסוגיית 'בטחון והשתדלות', זו של יוסף וזו של יהודה. דומה שאפשר להסביר על פי חלוקה זו את הדימוי הייחודי של כל אחד מהם, המופיע גם במדרש העוסק בעימות בין השניים. יוסף דומה לשר, הנושא בעול ומכוון על ידי בעליו, ואילו יהודה הוא אריה, עצמאי, מנהיג, מלך.

איזו דרך יבור לו האדם? האם יש דרך חיים שהיא נכונה יותר מחברתה? הרב סולובייצ'יק, "הראשון לבית בריסק", סבר שזה עניין אישי, ותלוי בתכונתו של כל אחד (בית הלוי בראשית מא: א):

דהנה באמת התורה התירה לאדם ההשתדלות בצרכי גופו וכמו שאמר הכתוב (דברים, טו) 'וברכך בכל אשר תעשה', וכן כתיב (שם, יא) 'ואספת דגנך ותירושך', ואמר ר' ישמעאל במסכת ברכות (דף לה) "הנהג בהם מנהג דרך ארץ", ועיקר העניין יש לומר דזהו כלל לאיש הישראלי שיהיה לבו שוקט ובטח בה', והא דהתירה התורה להשתדלות הוא משום דלא כל אדם יכול להגיע למדרגת הביטחון הגמור ועל כן הותר לו ההשתדלות כדי שיהיה לו סיוע שיגיע למדרגת הבטח, וצריך כל אדם לחדש לו מלאכה ועסק כדי שיהיה נקל לו לבטוח בה'. וכמו דמצינו בכל התורה שהתירה לפעמים כדי שיהיה לו סיוע לבא להמדרגה המבוקשת, וכמו שאמר